

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Արմեն Յ. Մարուքյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՆԺԱՄԱՆՑԵԼԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սևրի պայմանագրի հողվածներում*

Բանալի բառեր – Օսմանյան կայսրություն, Սևրի պայմանագիր, Հայաստանի Հանրապետություն, «Լքյալ գույքի մասին» ժամանակավոր օրենք, Թուրքիայի Հանրապետություն, նյութական վնասների վերականգնման միջազգային միջնորդ հանձնաժողովներ, Լոզանի պայմանագիր:

Մուտք

Գերմանիայի հետ Վերսալի, Ավստրիայի հետ Սեն-ժերմենի, Հունգարիայի հետ Տրիանոնի և Բուլղարիայի հետ Նեյի պայմանագրերի ստորագրումից հետո Օսմանյան կայսրության հետ կնքված Սևրի պայմանագրով եզրափակվեց Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած ու պարտված երկրների փոխադարձ պայմանագրերի երկար շարքը:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան՝ որպես դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի տեղություններ, և Հայաստանը, Բելգիան, Հունաստանը, Հեջասը, Լեհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբա-Խորվաթա-Սլովենական պետությունը և Չեխոսլովակիան՝ որպես դաշնակից պետություններ՝ մի կողմից, և Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրությունը՝ մյուս կողմից, ստորագրեցին 13 մասից և 433 հողվածից բաղկացած Սևրի հաշտության պայմանագիրը:

1. Հայրենիքի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների ճանաչումը

Հայ պատմագիտությունը տասնամյակներ շարունակ Սևրի պայմանագիրը գերազանցապես քննարկել է Հայաստանին ուղղակիորեն վերաբերող 88-

* Հողվածն ընդունվել է տպագրության 15.09.2020:

93-րդ հոդվածների շրջանակներում¹: Դա միանգամայն բնական էր, քանզի այդ հոդվածներով վերականգնվում էր հայ ժողովրդի իրավունքն իր հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի մի մասի նկատմամբ, ինչը կարևոր էր առաջին հերթին որպես տվյալ երկրի տիտղոսը կրող ազգի անժամանցելի իրավունքների ճանաչում:

Բանն այն է, որ Հայկական հարցի ձևավորումից մինչև 1918 թվականը միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում Հայաստան ասելով նկատի էր առնվում նրա մեծագույն մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը: Մինչդեռ 1918 թվականին Օսմանյան կայսրության բանակի՝ Անդրկովկաս ներխուժելու պայմաններում ծավալված հերոսական դիմադրության հետևանքով Հայաստանի անկախությունը հայոց զենքով ամրագրվել էր Արևելյան Հայաստանում, որը՝ իբրև Հայաստանի Հանրապետություն, 1920 թ. հունվարին դեֆակտո ճանաչվել էր նաև դաշնակիցների կողմից:

Սերի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությունը դե-յուրե ճանաչվում էր ոչ միայն Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած դաշնակից երկրների, այլև պարտված Օսմանյան կայսրության կողմից: Բայց դե-յուրե ճանաչվում էր ոչ թե Անդրկովկասի հայկական գավառները ներառած փոքրիկ երկիրը, այլ Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանները միավորող Միացյալ Հայաստանը: **Այսինքն՝ իրավական առումով ամրագրվում և ի լուր աշխարհի ազդարարվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը Հայաստանի երկու մասերը միավորող Միացյալ Հայաստանն է:** Անշուշտ, սրանով Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանների ոչ բոլոր երկրամասերն էին ներառվում նրա կազմում, բայց Հայաստանի Հանրապետության ընկալումը որպես Միացյալ Հայաստան ձեռք էր բերում ամուր իրավական հիմք՝ ձևավորելով նրա միջազգայնորեն ճանաչվող **տարածքային ամբողջականությունը:** Ուստի երբ այսօր մեր հարևան երկրների քաղաքագետները խոսում են իրենց մանկահասակ պետությունների տարածքային ամբողջականության մասին՝ վկայաբերելով միջազգայնորեն չճանաչված խորհրդա-թուրքական հայտնի գործարքները կամ ԽՍՀՄ ներքին վարչական սահմանները, մոռանում են այն իրողությունը, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը ճա-

1 Տե՛ս **Արոնց Ն.**, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1989, **Սիարոնեան Ա.**, Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան (Քաղաքական օրագիր), Հ. 3. Դ. Ամերիկայի կեդր. Կոնիտո, Պոսթըն, 1943, **Ղորղանեան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ պետութիւնները Սեւրից Լոզան, Փարիզ, 1934, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1917)», խմբ.՝ **Զ. Կիրակոսյան**, Եր., 1972, **Барсегов Ю. Г.**, Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе (политический и международно-правовой комментарий), «Центр русско-армянских инициатив», Ер., 1995, **Հարությունյան Ա.**, Սերի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2004, **Կարապետյան Հ.**, Սերի պայմանագիրը հայոց ճակատագրում, Եր., 2004, **Պապյան Ա.**, Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը (հոդվածների ժողովածու), Եր., 2007, **Նույնի** Հայրենատիրություն. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (հոդվածների ժողովածու), Եր., «Աստղիկ» հրատ., 2012, **Ղազարյան Հ.**, Սերի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, Եր., «Էդիտ պրինտ», 2012 և այլն:

նաչվել է դեռևս Առաջին աշխարհամարտի արդյունքներն ամփոփած Սևրի պայմանագրով:

Պայմանագրի **88-րդ հոդվածով** Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես դա արդեն արել էին* պատերազմում հաղթանակած դաշնակից պետությունները²: Հոդվածի վերջին ձևակերպմամբ, փաստորեն, արձանագրվում էր, որ, պատերազմում պարտված թուրքական պետությունից բացի, Հայաստանի անկախ պետականությունն արդեն իսկ ճանաչված է Սևրի պայմանագիրը ստորագրող հաղթանակած տասներկու պետությունների կողմից:

89-րդ հոդվածով Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և պայմանավորվող մյուս բարձր կողմերը համաձայնում էին ԱՄՆ նախագահից ակնկալվող իրավարար վճռին թողնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանը որոշելու հարցը և ընդունել նրա կայացրած որոշումը, ինչպես նաև այն բոլոր պայմանները, որոնք նա կարող էր սահմանել ինչպես Հայաստանին դեպի ծով ելք ապահովելու, այնպես էլ հիշյալ սահմանագծին հարող թուրքական բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ³: Հատկանշական է, որ, Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք ապահովելուց բացի, տվյալ հոդվածը նախատեսում էր նաև նրան փոխանցվելիք Արևմտյան Հայաստանի տարածքներին հարող՝ թուրքական իշխանության տակ մնացած երկրամասերի ապառազմականացումը: Պայմանագրի տեքստում տվյալ դրույթի ներառումը առավել քան կարևոր էր, քանի որ Թուրքիայում քեմալական շարժման ակտիվացումն ուղղակի սպառնալիք էր հայկական պետության գոյության համար:

Պայմանագրի **90-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերությամբ** սահմանվում էր, որ Թուրքիայի ֆինանսական պարտավորությունների չափին և դրանց բնույթին վերաբերող՝ պայմանագրի այն դրույթները, որոնք կիրառվելու են Թուրքիայից անջատվող տարածքների դեպքում, կգործադրվեն նաև Հայաստանին փոխանցվող տարածքների պարագայում՝ վկայակոչելով պայմանագրի VIII մասի (Ֆինանսական դրույթներ) 241-244-րդ** հոդվածները⁴: Փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգների և Տրապիզոնի նահանգի 1/3-ի փոխանցումը Հայաստանի Հանրապետությանն արդեն իսկ վճռված հարց համարելով, պայմանագիրը

* Սևրի պայմանագիրը ստորագրած պետությունների կողմից Հայաստանի Հանրապետությունը, ըստ էության, ճանաչվել էր նաև 1919 թ. փետրվար-մարտին, երբ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը հաղթանակած պետությունների շարքում թույլ տրվեց մասնակցել Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի աշխատանքներին:

2 Տե՛ս «Հայաստանը ... փաստաթղթերում», էջ 676:

3 Տե՛ս նույն տեղում:

** Հիշյալ հոդվածները վերաբերում էին Օսմանյան կայսրության նախկին պարտքի մարման ժամանակացույցին և մեխանիզմներին:

4 Տե՛ս Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf> (մուտք՝ 19.01.2020):

ստորագրող հաղթանակած պետությունները այդ տարածքների առումով Օսմանյան կայսրության նախկին պարտավորությունների կատարումը, ինչպես նաև իրավունքներին առնչվող հարցերը փոխանցում էին Հայաստանի Հանրապետությանը:

Պայմանագրի **91-րդ հոդվածի** համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի նշված նահանգների տարածքների որևէ մասի՝ Հայաստանին փոխանցելու որոշման ընդունումից հետո՝ եռամսյա ժամկետում, պետք է ձևավորվեր Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանագիծը տեղում անցկացնող սահմանային հանձնաժողով⁵: Սակայն քանի որ Սևրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող հոդվածները հետագայում ուժի մեջ չմտան, ուստի նման հանձնաժողով չձևավորվեց, և սահմանի գծանշման աշխատանքներ այդպես էլ չիրականացվեցին:

Փաստաթղթի **93-րդ հոդվածով** էլ Հայաստանն էր պարտավորվում պաշտպանել հիմնական ազգաբնակչությունից ռասայի, լեզվի և կրոնի առումով տարբերվող բնակիչների շահերը, ինչը նախատեսվում էր ամրագրել նաև Հայաստանի և գլխավոր տերությունների միջև կնքվելիք պայմանագրերում⁶: Այս հոդվածով Հայաստանի վրա պարտավորություն էր դրվում առաջին հերթին ապահովելու էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի նահանգների և Տրապիզոնի նահանգի՝ իրեն միացվելիք տարածքներում բնակվող մահմեդական բնակչության՝ թուրքերի, քրդերի, ինչպես նաև թուրքական իշխանությունների կողմից Բալկաններից ու Հյուսիսային Կովկասից այդ տարածքներում վերաբնակեցված մուսուլման ժողովուրդների անվտանգությունը: Քաջատեղյակ լինելով, որ պատերազմի տարիներին այդ տարածքներում բնակվող մահմեդականներն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայերի զանգվածային բնաջնջմանը, դաշնակից տերությունները սույն հոդվածով Հայաստանի իշխանությունների վրա պարտավորություն էին դնում կանխելու և բացառելու նրանց նկատմամբ վերապրողների և զոհերի ժառանգների կողմից վրեժխնդրության հնարավոր դրսևորումները:

Պայմանագրի **92-րդ հոդվածի** համաձայն՝ Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանների հարցը պետք է որոշվեր շահագրգիռ պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ, իսկ եթե նրանց չհաջողվեր համաձայնության գալ, ապա այն պետք է որոշելին գլխավոր դաշնակից տերությունները, որոնք պետք է հոգ տանեին այդ երկրների միջև սահմանազատումը տեղում գծանշելու մասին⁷: Հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանը հավակնություններ ուներ Արցախի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ, որոնք որակվում էին որպես վիճելի տարածքներ, իսկ Վրաստանը՝ Լոռիի,

5 Տե՛ս «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 677:

6 Տե՛ս նույն տեղում:

7 Տե՛ս նույն տեղում:

որը «չեզոք գոտու» կարգավիճակ էր ստացել, ակնհայտ է, որ շահագրգիռ կողմերին սահմանային հարցերում չէր հաջողվելու համաձայնության գալ, և այդ հարցը նույնպես թողնվելու էր գլխավոր դաշնակից տերությունների որոշմանը:

Հայաստանի Հանրապետությանը դեպի Սև ծով ելք ապահովելու դրույթն ավելի էր հստակեցվում **352-րդ հոդվածով**, որով նրան Տրապիզոնի նավահանգստով Սև ծով ազատ մուտք ունենալու իրավունք էր տրվում: Ավելին՝ Ազգերի լիգայի որոշմամբ Տրապիզոնի նավահանգստում Հայաստանի առհավետ վարձակալությանն էր հանձնվելու մի տեղամաս, որի շահագործման պայմանները, ներառյալ վարձավճարի չափը, որոշվելու էին Հայաստանի, Թուրքիայի մեկական ներկայացուցիչներից և Ազգերի լիգայի կողմից նշանակված ներկայացուցիչից բաղկացած խառը հանձնաժողովի կողմից⁸:

Բացի այդ՝ **351-րդ հոդվածով** Վրաստանի, Ադրբեյջանի և Պարսկաստանի հետ մեկտեղ Հայաստանին դեպի Սև ծով ազատ մուտքի իրավունք էր տրվում նաև Բաթումի նավահանգստից⁹: Այսինքն՝ Հայաստանը Տրապիզոնի և Բաթումի երկու նավահանգիստներով ելք էր ստանում դեպի Սև ծով, իսկ պայմանագրի **349-րդ հոդվածով** այդ նավահանգիստներից ազատ տարանցիկության իրավունք էր տրվում դեպի Էգեյան և Միջերկրական ծովեր¹⁰: Ակնհայտ է, որ սևծովյան երկու նավահանգիստներից օգտվելու և Միջերկրական ծով ազատ դուրս գալու իրավունքը լուրջ հնարավորություններ կստեղծեր Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունը մեղմելու համար:

Սևրի պայմանագրի այս հոդվածների վերաբերյալ բավականին ուշագրավ էին **Նիկողայոս Ադոնցի**՝ 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին Լոնդոնում հրատարակված հոդվածում տեղ գտած դիտարկումներն ու մեկնաբանությունները, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը: Նա դրական էր համարում, որ պայմանագրի 88-րդ հոդվածով փաստացի ձանաչվում էր Հայաստանի անկախությունը, 89-րդ հոդվածով հստակեցվում էին ապագա հայ-թուրքական սահմանի շրջանակները, սակայն, ըստ պատմաբանի, գերադասելի կլիներ, որ հստակ մատնանշվեր, որ ամենից առաջ Թուրքիան պետք է ձանաչի խնդրո առարկա հայկական վիլայեթների գլխումը¹¹:

Անշուշտ, Ադոնցը չէր կարող չիմանալ, որ Սևրի պայմանագրի 90-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվել էր ձանաչել ապագա հայ-թուրքական սահմանը և հիշյալ վիլայեթների ամբողջ տարածքը կամ դրա որևէ մասը Հայաստանին փոխանցելու որոշման օրից հրաժարվելու էր հանձնված տարածքների նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից ու իրավահիմունքներից¹²:

8 Տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», пер. с фр., М., изд. Литиздата НКВД, 1927, էջ 112:

9 Տե՛ս նույն տեղում:

10 Տե՛ս նույն տեղում:

11 Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 16:

12 Տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», էջ 31:

Ուրեմն պատմաբանը նկատի ուներ այն, որ Սևրի պայմանագրի տեքստում բացակայում էին Արևմտյան Հայաստանի նահանգների տարածքները Հայաստանի Հանրապետությանն անարգելք փոխանցելու երաշխիքներին վերաբերող դրույթները: Ադոնցը, փաստորեն, մտահոգություն էր հայտնում, որ պայմանագրում հստակեցված չէր, թե **հաղթանակած տերություններն ինչ միջոցների էին պատրաստ դիմելու, եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած թուրքական կողմը չկատարեր իր ստանձնած պարտավորությունները կամ փորձեր խոչընդոտել այդ դրույթների իրագործումը:** Պատմաբանի այս մտահոգություններն ամենևին էլ անհիմն չէին, քանի որ Մուդրոսի զինադադարով Արևմտյան Հայաստանը չէր պարպվել թուրքական գորքերից, իսկ այդ ընթացքում Թուրքիայում փաստացի իշխանություն էր դարձել ազգայնական շարժման առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալը, ով չէր ձանաչում Սևրի պայմանագրով Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորությունները:

Մեծ տերությունները թերևս նման երաշխիք էին համարում այն, որ դեռ 1920 թ. ապրիլի 26-ին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը հայ-թուրքական սահմանի գծման հարցում իրավարար դառնալու՝ ԱՄՆ նախագահին ուղղված առաջարկը զուգորդել էր ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու առաջարկին: Զույգ առաջարկների տրամաբանությունը պարզ էր. այն պետությունը, որի նախագահը կստանձներ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանի որոշումը, պետք է ապահովեր Հայաստանի անվտանգությունը՝ միացված տարածքներով հանդերձ, ինչը դրսևորվելու էր տվյալ երկրի կողմից Միացյալ Հայաստանի մանդատի ստանձնման տեսքով: Այսպիսով՝ Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը փորձում էր խնդիրը փոխանցել ԱՄՆ-ին, սակայն տվյալ առաջարկը հաղթանակած տերությունների կողմից արվում էր այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ի բացասական վերաբերմունքն այդ հարցի նկատմամբ արդեն որոշակի էր:

Դեռևս 1919 թ. աշնանը ԱՄՆ նախագահի հանձնարարությամբ գեներալ Հ. Հարբորդի առաքելությունը, տեղում ուսումնասիրելով իրավիճակը և բանակցելով անգամ քեմալականների հետ, հանգել էր այն եզրակացությանը, որ միայն Հայաստանի մանդատը ստանձնելը չափազանց ծախսատար է, և տեսակետ էր արտահայտել, որ եթե ԱՄՆ-ն, այնուամենայնիվ, որոշել է այդ տարածաշրջանում կառավարման մանդատ ստանձնել, ապա այն պետք է տարածվի ոչ միայն Հայաստանի, այլև Թուրքիայի և Այսրկովկասի վրա¹³: Անշուշտ, տվյալ տեսակետը տրամագծորեն հակասում էր եվրոպական տերությունների շահերին, որոնք չէին կարող թույլ տալ ԱՄՆ-ի այդչափ հզո-

13 Տե՛ս **Барцеров Ю. Г.**, Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе (политический и международно-правовой комментарий), էջ 10-11:

րացումը տարածաշրջանում, ուստի նման առաջարկ անելիս դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը թերևս պատկերացնում էր, որ ԱՄՆ-ն հազիվ թե կստանձնի Հայաստանի մանդատը: Եվ իսկապես, 1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ Սենատը ձայների 52 «դեմ» և 23 «կողմ» հարաբերակցությամբ մերժեց Հայաստանի մանդատի ստանձնումը, որից հետո դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը պարտավոր էր մտածել նոր երաշխիքների մասին, ինչը կարող էր դրսևորվել Սևրի պայմանագրում հատուկ երաշխիքային հոդվածի կամ հոդվածների ներառումով: Ոչինչ չէր խանգարում նրանց նման հոդված կամ դրույթներ նախատեսելու պայմանագրի տեքստում: Խնդիրը պարզապես այդ երկրների **քաղաքական կամքն էր**, որը մի շարք օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով նրանք չցանկացան դրսևորել: Այս հանգամանքն էլ ավելի կարևոր էր, եթե հաշվի առնենք եվրոպական դիվանագիտության ավանդական դարձած խարդավանքներն ու Թուրքիայում ստեղծված նոր իրավիճակը, երբ փաստացի իշխանությունն անցել էր քեմալականների ձեռքը, որոնք հրաժարվում էին ճանաչել Թուրքիայի օրինական իշխանության կողմից ստորագրված Սևրի պայմանագիրը և հատկապես տարածքային գիջումները:

2. Հայաստանի Հանրապետության և ապագա քրդական պետության սահմանների հստակեցումը Սևրի պայմանագրում

Սևրի պայմանագիրը հատկանշական էր նաև նրանով, որ տվյալ փաստաթղթի **62-64-րդ հոդվածներով** առաջին անգամ միջազգային մակարդակով արծարծվում էր քրդական հարցը: Պայմանագրի **62-րդ հոդվածի** համաձայն՝ փաստաթղթի՝ ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ վեցամսյա ժամկետում, Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարությունների ներկայացուցիչներից ձևավորված հանձնաժողովի կողմից Եփրատից արևելք, Հայաստանի հարավային սահմաններից հարավ, Սիրիայի և Միջագետքի հետ Թուրքիայի սահմանից հյուսիս ընկած տարածքներում թուրքական պետության կազմում պետք է ստեղծվեր քրդական ինքնավարություն¹⁴: Տվյալ հոդվածում կարևոր էր այն արձանագրումը, որ **քրդական ինքնավարությունը պետք է ստեղծվեր «Եփրատից արևելք» և «Հայաստանի հարավային սահմաններից հարավ», այսինքն՝ Հայաստանին միացվելիք Վանի և Բիթլիսի նահանգների տարածքներից հարավ-արևելք և հարավ ընկած հողերում:**

Պայմանագրի **63-րդ հոդվածը** թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էր համակերպվել այդ իրողության հետ և որոշման կայացու-

14 St u Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>:

մից հետո՝ եռամսյա ժամկետում նշված տարածքներում ստեղծել քրդական ինքնավարություն: **64-րդ հոդվածով** էլ ինքնավարության ստեղծումից մեկ տարի անց, Ազգերի լիգայի խորհրդի հովանավորությամբ, քրդերին հնարավորություն էր տրվում հանրաքվեի միջոցով անկախանալու Թուրքիայից, որը պետք է համակերպվեր այդ որոշման հետ և հրաժարվեր այդ տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից ու իրավահիմունքներից¹⁵: **Այսպիսով, ըստ Սևրի պայմանագրի, Հայաստանի Հանրապետությանը միացվելիք Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիսի և Վանի նահանգների տարածքները հարավ-արևելքից և հարավից սահմանակից էին լինելու սկզբում քրդական ինքնավարությանը, իսկ հետագայում՝ նաև քրդական հավանական անկախ պետությանը:**

Այս կապակցությամբ Ն. Ադոնցը հիմնավոր կերպով մտահոգություն էր հայտնում, որ Դերսիմի և Խարբերդի սանջակները, որոնք իրականում և՛ աշխարհագրական, և՛ էթնիկ առումներով Հայկական բարձրավանդակի անբաժան մասն էին կազմում, փոխանցվում էին Քրդստանին¹⁶: Այսպիսով՝ ապագա քրդական պետությունը ստեղծվելու էր մասամբ նաև հայ ժողովրդի հայրենիքի հաշվին:

Նման որոշման հիմքում Ադոնցը տեսնում էր դեռևս պատերազմի ընթացքում՝ 1916 թ. կնքված ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագիրը, որին նախորդել էր Սայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական գաղտնի համաձայնությունը, որոնցով Արևմտյան Հայաստանը մասնատվում էր ձիջտ և ձիջտ Խարբերդի գծի երկայնքով¹⁷: Տվյալ պարագայում այդ գաղտնի համաձայնագրի կողմ Ռուսաստանի՝ իբրև հակակշիռ պետության՝ գործընթացից ինքնամեկուսացման պայմաններում հայկական պատվիրակություններին ոչինչ չէր մնում անելու, քան համակերպվելու ոչ միայն տվյալ հատվածի, այլև Կիլիկիայի կորստի հետ՝ մխիթարվելով նրանով, որ պատմական հայրենիքի մի զգալի մաս միացվում էր Հայաստանին:

Քրդական հարցը, Քրդստանի ստեղծմանը և հայ-քրդական հարաբերություններին առնչվող խնդիրները խիստ արդիական են մեր օրերում: Ներկայումս ընթացող աշխարհաքաղաքական գործընթացների պայմաններում, երբ ազդեցիկ տերությունները կրկին սկսում են օգտագործել քրդական խաղաքարտը, բոլորը հասկանում են, որ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից Սևրի պայմանագիրը միակ փաստաթուղթն է, որը պետականության իրավական հիմքեր է նախատեսել քրդերի համար: Այս տեսանկյունից նույնպես հնարավոր է համարվում Սևրի պայմանագրի վերարժարծումը, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է հայ-քրդական հարաբերությունների, մասնավոր-

15 Տե՛ս նույն տեղում:

16 Տե՛ս **Արդոց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 19:

17 Տե՛ս նույն տեղում:

րապես՝ տարածքների ու սահմանների հարցի քննարկմանը: Անշուշտ, կարելի է միանալ Ադոնցի տեսակետին, որ Սևրի պայմանագրով նախատեսվում էր որոշ հայկական տարածքներ հանձնել քրդերին, որոնք անմիջական մասնակցություն էին ունեցել Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում, սակայն կարծում ենք, որ հնարավոր բարդություններից խուսափելու նպատակով այսօր **միակ խելամիտ ելքը հայ-քրդական հարաբերությունների բոլոր հիմնախնդիրները Սևրի պայմանագրի շրջանակներում կարգավորելն է:**

3. Օսմանահպատակ հայերի անհատական իրավունքների վերականգնման խնդիրը Սևրի պայմանագրում

Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից կարևորություն են ներկայացնում Սևրի պայմանագրի 125-րդ և 142-րդ հոդվածները:

Պայմանագրի **125-րդ հոդվածով** կայսրությունից անջատված տարածքներում հաստատված ոչ թուրք բնակչությանը պայմանագիրն ուժի մեջ մտնելու պահից՝ մեկ տարվա ընթացքում, ազատ իրավունք էր տրվում իր ազգային պատկանելությանը համապատասխան պետության քաղաքացիություն ընդունելու¹⁸: Այս հոդվածով, փաստորեն, հաստատվում էր ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնից ակնկալվող իրավարար վճռով Օսմանյան կայսրությունից անջատվելիք Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներում դեռևս ողջ մնացած, ինչպես նաև կայսրությունից անջատված արաբական երկրներում ապաստանած նախկին օսմանահպատակ հայերի՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիությունն ընդունելու իրավունքը:

Ուշագրավ է, որ պայմանագրի **142-րդ հոդվածով** 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության՝ Առաջին աշխարհամարտի մեջ մտնելու պահից, այդ երկրում հաստատված վարչակարգը որակվում էր իբրև **ա-հարեկչական**: Երիտթուրքերի վարչակարգին տրված այս քաղաքական գնահատականից ելնելով՝ նույն հոդվածում նշվում էր, որ հիշյալ ամսաթվից հետո կայսրությունում քրիստոնյաների դավանափոխությունները եղել են բռնության հետևանք, ուստի դրանից առաջ քրիստոնյա եղածներին իրավունք է տրվում ազատ վերադառնալու իրենց կրոնին¹⁹: Այս կետով, փաստորեն, արձանագրվում էր պատերազմի ընթացքում թուրքական իշխանությունների կողմից կայսրության ոչ մահմեդական բնակչությանը, այդ թվում՝ հայերին, ոչ միայն ֆիզիկապես բնաջնջելու, այլև բռնի իսլամացնե-

18 Տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», էջ 38:

19 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

լու քաղաքականությունը՝ ընդգծելով բռնի իսլամացած հայերի, հույների և ասորիների՝ իրենց հավատքին ազատ վերադառնալու իրավունքը:

Նույն հոդվածով դատապարտվում էին պատերազմի ընթացքում կայսրության բնակչության նկատմամբ գործադրված վայրագությունները, և օսմանյան կառավարության վրա պարտավորություն էր դրվում որոնելու և ազատ արձակելու 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո անհետացած, առևանգված, ներկայված և ազատագրված ամեն ռասայի ու կրոնի անձանց²⁰: Ակնհայտ է, որ այս դեպքում նույնպես խոսքը թուրքական իշխանությունների կողմից զանգվածային բնաջնջման և բռնագաղթի ենթարկված կայսրության ոչ մահմեդական, ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի մասին է: Ինչպես հայտնի է, ցեղասպանության ընթացքում առևանգվել էին տասնյակ հազարավոր հայ աղջիկներ ու կանայք, որոնք հարձի կարգավիճակում պահվում և սեռական բռնությունների էին ենթարկվում մահմեդականների տներում ու հարեմներում: Բացի այդ՝ տասնյակ հազարավոր որբացած հայ մանուկներ պահվում էին թուրքական պետական որբանոցներում և դաստիարակվում որպես թուրք, իսկ նրանց մի մասն էլ ստրուկի կարգավիճակում պահվում և շահագործվում էր թուրքական կամ քրդական ընտանիքներում: Սևրի պայմանագրի 142-րդ հոդվածի տվյալ դրույթով, փաստորեն, հնարավորություն էր ընձեռվում իրենց կամքին հակառակ գերեվարված հայ կանանց, աղջիկներին ու որբերին փրկելու անխուսափելի ուժացումից և ազատ արձակելու: Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին հասցված ժողովրդագրական հսկայական կորուստները ինչ-որ չափով մեղմելու տեսանկյունից պատերազմում պարտված հանցավոր թուրքական պետության հետ խաղաղության պայմանագրում այս դրույթի ամրագրումը առավել քան կարևոր էր:

Միանգամայն բնական է, որ նման կարևոր և պատասխանատու գործը չէր կարող վստահվել այդ ամենի համար պատասխանատու թուրքական իշխանություններին, ուստի նախատեսվում էր Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից ստեղծել **խառը հանձնաժողով**, որը տուժածների, նրանց ընտանիքի անդամների և մերձավորների բողոքների հիման վրա հետաքննություններ էր իրականացնելու՝ նշված խմբերի անձանց հայտնաբերելու և ազատ արձակելու նպատակով: Իր հերթին օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ամեն կերպ օժանդակել այդ հանձնաժողովի գործունեությանը, ապահովել նրա որոշումների կատարումը, երաշխավորել տուժածների իրավունքների վերականգնումը և նրանց անվտանգությունը²¹: Պայմանագրի 142-րդ հոդվածում այս դրույթի ներառումը վկայում է այն մասին, որ հաղթանակած տերությունները հիմնավոր կասկածներ ունեին

20 Տե՛ս նույն տեղում:

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

առ այն, որ թուրքական իշխանությունները կարող էին փորձել արհեստական խոչընդոտներ ստեղծել սովյալ գործընթացի համար, այդ պատճառով էլ թուրքական կողմի վրա նման պարտավորություններ էին դրվում:

4. Օսմանահպատակ հայերին հասցված նյութական վնասների հատուցման խնդիրը Սևրի պայմանագրում

Ջանգվածային բնաջնջման ու բռնագաղթի ենթարկված օսմանահպատակ ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի անհատական իրավունքների վերականգնման վերաբերյալ հողվածներից բացի՝ Սևրի պայմանագրում տեղ են գտել նաև վերջիններիս ունեցվածքի բռնագավթումը դատապարտող և նրանց հասցված նյութական վնասների դիմաց հատուցում նախատեսող հողվածներ:

Սևրի պայմանագրի **144-րդ հոդվածը** օսմանյան կառավարությանը ոչ միայն պարտավորեցնում էր ուժը կորցրած ճանաչել իր կողմից ընդունված «Լքյալ գույքի մասին» 1915 թ. ժամանակավոր օրենքն ու դրա լրացումները, որոնցով «օրինականացվել» էր ցեղասպանության ենթարկված արևմտահայության զանգվածային ունեզրկման քաղաքականությունը, այլև արգելում էր նման օրենքների ընդունումն ապագայում²²: Այս հոդվածը չափազանց կարևոր էր ցեղասպանության գոհ դարձած հայերի իրավունքները վերականգնելու խնդրի տեսանկյունից: Սույն հոդվածում սահմանվում էին նաև կոնկրետ մեխանիզմներ, որոնցով վերականգնվելու էին արևմտահայության իրավունքները իրենց ունեցվածքի նկատմամբ:

Հիշյալ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր հնարավորության սահմաններում նպաստել կայսրության այլազգի այն քաղաքացիների վերադարձին իրենց բնակավայրերը, որոնք աքսորվել կամ 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո գաղթել էին գազանությունների ենթարկվելու վախի պատճառով²³: Տվյալ դեպքում խոսքը Թալեաթ փաշայի նախաձեռնությամբ 1915 թ. մայիսի 30-ին երիտթուրքական կառավարության կողմից ընդունված «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքով «օրինականացված» բռնագաղթի ենթարկված և դեռևս հրաշքով ողջ մնացած հայերի չնչին հատվածին իր բնակավայրերը վերադարձնելու մասին էր: Ավալը, նրանց մեծ մասն արդեն իսկ ոչնչացվել էր «մահվան քարավաններում»՝ գաղթի ճանապարհներին կամ էլ Սիրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում:

Դրանից բացի՝ նույն հոդվածով թուրքական կառավարությունն ընդունում էր, որ կայսրության հիշյալ քաղաքացիներին կամ նրանց համայնքներին պատկանող անշարժ կամ շարժական գույքը հայտնաբերվելու դեպ-

22 Տե՛ս նույն տեղում:

23 Տե՛ս նույն տեղում:

քում, ում ձեռքում էլ այն գտնվեր, հնարավորինս շուտ պետք է վերադարձվեր օրինական տերերին: Ընդ որում, վերադարձվող գույքը պետք է ազատված լիներ պարտքերից, որոնցով այն կարող էր ծանրաբեռնված լինել նոր տերերի կողմից, և վերադարձվեր առանց նոր սեփականատերերին ու օգտագործողներին որևէ հատուցում տրամադրելու²⁴: Այս պնդումն ուղղակիորեն բխում էր 144-րդ հոդվածի առաջին իսկ պարբերությամբ սահմանված՝ «Լքյալ գույքի մասին» ժամանակավոր օրենքը չեղյալ հայտարարելու դրույթից՝ անօրինական համարելով նաև այդ օրենքից ածանցվող՝ «Լքյալ գույքի հանձնաժողովների» որոշումներով ու կեղծ աճուրդներով օրինական սեփականատերերին, տվյալ դեպքում՝ հայերին, անշարժ գույքից զրկելու բոլոր գործողությունները: Այսպիսով՝ հայերի գույքին ցեղասպանության և ապօրինությունների հետևանքով տիրացած թուրքերը, քրդերը կամ մահմեդական վերաբնակիչները՝ մուհաջիրները, այդ գույքի օրինական սեփականատերեր չէին ճանաչվում, հետևաբար նրանց որևէ հատուցում չտրամադրելու որոշումը միանգամայն իրավաչափ էր:

Ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի սեփականության իրավունքների վերականգնման դրույթներ սահմանելուց բացի՝ 144-րդ հոդվածով նախատեսվում էին նաև տվյալ գործընթացի վերահսկման մեխանիզմները: Օսմանյան կառավարությունը համաձայնում էր, որ Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից ստեղծվեն միջնորդ հանձնաժողովներ՝ թուրքական կառավարության և տուժած համայնքի մեկական ներկայացուցիչների ու Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից նշանակված նախագահի կազմով՝ սեփականությանը վերաբերող հարցերն ու վեճերը քննելու և լուծելու համար: Այդ հանձնաժողովներն օժտվում էին լայն լիազորություններով՝ իրավասու լինելով որոշումներ կայացնելու՝

ա) գույքի վերանորոգման և վերականգնողական աշխատանքներ կատարելու առնչությամբ,

բ) վայրագությունների կամ տեղահանությունների մեղավորներին մեկուսացնելու և նրանց գույքի նկատմամբ միջոցներ ձեռնարկելու հարցերում,

գ) 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո տուժած համայնքի մահացած կամ անհետացած անդամներին պատկանող գույքը և ամեն կարգի սեփականությունը վերադարձնելու հարցերում,

դ) 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո անշարժ գույքի վաճառքի կամ դրա նկատմամբ սեփականության իրավունքների հաստատման ակտերը չեղյալ հայտարարելու հարցերի առնչությամբ:

Հատկանշական է, որ այն դեպքերում, երբ հանձնաժողովը չեղյալ կհամարեր գույքի նկատմամբ նոր տերերի իրավունքները, վերջիններիս փոխ-

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

հատուցում տրամադրելու պարտականությունը դրվում էր թուրքական կառավարության վրա, և դա չպետք է առիթ լիներ այդ գույքի օրինական տերերի իրավունքների վերականգնումը ուշացնելու համար²⁵: Հայերի անշարժ և շարժական գույքին ցեղասպանության և զանգվածային ունեզրկման հետևանքով ապօրինաբար տիրացած մահմեդականներին փոխհատուցելու պարտավորությունը թուրքական կառավարության վրա դնելու դրույթն առավել քան օրինաչափ էր, քանզի այդ բոլոր ապօրինությունների պատասխանատուն հենց թուրքական պետությունն էր՝ իր վարած հանցավոր քաղաքականությամբ:

Հայերի բռնազավթված գույքի վերադարձի գործընթացում թուրքական կողմի հնարավոր հակազդեցությունները կանխելու նպատակով նույն հողավածում ամրագրված էր, որ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է հնարավորության սահմաններում նպաստել հանձնաժողովի որոշումների կատարմանը, որոնք անբեկանելի են, և դրանց չի կարող հակադրվել օսմանյան դատական կամ վարչական իշխանությունների կողմից ընդունված որևէ որոշում²⁶:

Այսպիսով՝ ցեղասպանության հետևանքով հայերի կրած նյութական կորուստների փոխհատուցման և դրանց հետևանքների հաղթահարման առումով Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածում առաջ էին քաշվում բավականին իրատեսական միջոցներ և մեխանիզմներ, որոնք չեն կորցրել իրենց արդիականությունը և լիարժեք կերպով կարող են դրվել Հայոց ցեղասպանության նյութական հետևանքների վերացման գործընթացի հիմքում²⁷: Միայն որպես ճշտում թերևս կարելի է հավելել այն, որ ներկայումս գույքային իրավունքների վերականգնման հարցերով զբաղվող միջնորդ հանձնաժողովի նախագահին պետք է նշանակի ոչ թե Ազգերի լիգայի խորհուրդը, այլ այդ կառույցի ժառանգորդը հանդիսացող ՄԱԿ-ի համապատասխան մարմնի՝ Անվտանգության խորհրդի կողմից առաջադրված անձը:

Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածը լրացնելու էին գալիս **285-րդ** և **288-րդ հոդվածները**, որոնցով նախատեսվում էր, որ «*ipso facto*»՝ որևէ դաշնակից երկրի կամ նոր պետության հպատակություն ձեռք բերած նախկին թուրքահպատակների՝ Թուրքիայում մնացած ունեցվածքը, իրավունքներն ու շահերը ներկա կամ մեկ այլ պայմանագրով Թուրքիայից անջատված տարածքներում պետք է նրանց վերադարձվեն իրենց ներկա վիճակով²⁸: Սա նշանակում էր, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հայերին այդ երկրի

25 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

26 Տե՛ս նույն տեղում:

27 Տե՛ս **Մարուքյան Ա.**, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 2014, էջ 104:

* Լատ. «փաստի ուժով»:

28 Տե՛ս Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, էջ 66, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>:

քաղաքացիությունից զրկելը կամ նրանց կողմից նոր պետության հպատակություն ձեռք բերելը չէր կարող իրավական հիմք հանդիսանալ նրանց ունեցվածքից կամ գույքային իրավունքներից զրկելու համար:

5. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվություն նախատեսող՝ Սևրի պայմանագրի դրույթները

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հանցագործություններ կատարած պետական պաշտոնյաների նկատմամբ պատժամիջոցներ նախատեսող հոդվածների ամրագրումը ոչ միայն Սևրի, այլ նաև դրան նախորդած Վերսալի, Սեն-ժերմենի, Տրիանոնի ու Նեյի պայմանագրերում պայմանավորված էր Փարիզի կոնֆերանսում դեռ 1919 թ. հունվարի 25-ից կազմավորված Պատերազմ սանձազերծելու պատասխանատվության և պատիժների հանձնաժողովի (պայմանականորեն՝ Տասնհինգի հանձնաժողով) գործունեությամբ: Հանձնաժողովը կազմված էր տարբեր երկրներ ներկայացնող 15 անդամներից, որոնց թվում կային նաև իրավաբան-միջազգայնագետներ: Հունաստանի արտաքին գործերի նախարար Նիկոլաս Պոլիտիսի նախաձեռնությամբ Տասնհինգի հանձնաժողովը 1919 թ. մարտի 5-ին ընդունեց իր առաջին գեկույցը, որով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կատարված հանցագործություններից առանձնացվեցին ոչ միայն Հաագայի կոնվենցիան խախտող «պատերազմական հանցագործությունները», այլև մասնավորապես Օսմանյան կայսրությունում «մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունները»՝ ոչ թուրք խմբին պատկանող մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը²⁹: Տասնհինգի հանձնաժողովի այս գեկույցը, փաստորեն, հիմնված էր ոչ միայն Հաագայի 1899 թ. և 1907 թ. կոնվենցիաների նախաբաններում ամրագրված «Մարտենսի վերապահման»*, այլև Անտանտի տերությունների կողմից ընդունված 1915 թ. մայիսի 24-ի հռչակագրի վրա, որում նրանք Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային բնաջնջումն անվանում էին «հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ»³⁰:

29 Տե՛ս «Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий». Составитель, отв. ред., автор предисловия и комментария д.и.н., профессор Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 2, М., 2005, էջ 258:

* Ավանվոր իրավաբան-միջազգայնագետ Ֆ. Մարտենսի առաջարկով սկզբում Հաագայի 1899 թ. «Պատերազմի վարման օրենքների և սովորույթների մասին», իսկ այնուհետև 1907 թ. «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիաների նախաբաններում ամրագրվեց, որ «մինչև պատերազմի վերաբերյալ օրենքների ավելի լիակատար օրենսգրքի իրապարակումը պայմանավորվող բարձր կողմերը տեղին են համարում հաստատել, որ իրենց կողմից ընդունված կանոնակարգերով չնախատեսված դեպքերում բնակչությունը և պատերազմող կողմերը շարունակում են մնալ միջազգային իրավունքի սկզբունքների պաշտպանության և գործողության ներքո, որոնք բխում են քաղաքակրթո ազգերի միջև հաստատված սովորույթներից, մարդկայության օրենքներից և հասարակական գիտակցության պահանջներից» («Международное право. Ведение военных действий». Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов, М., 2001, с. 19):

30 Տե՛ս «Международные отношения в эпоху империализма», Документы из архивов Царского и Временного правительства, 1878-1917, серия III, т. 7, ч. 2, М.-Л., 1931-1940, էջ 252:

Հայաստանի Հանրապետության և Ազգային պատվիրակությունները Հունաստանի ներկայացուցիչ Պոլիտիսի միջոցով 1919 թ. մարտի 14-ին Տասնհինգի հանձնաժողովին ներկայացրին մի հուշագիր, որում մասնավորապես ասվում էր. «...հանցագործությունը քաղաքական բնույթ ուներ, ծրագրված է եղել քաղաքական կազմակերպության կողմից, որը ստացել էր օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորների ավելի քան երկու երրորդի ձայնը: Այն կազմակերպվել է կառավարության կողմից, ղեկավարվել պետական, զինվորական պաշտոնյաների և տեղական իշխանությունների ու ազդեցիկ գործիչների կողմից և իրագործվել է ժանդարմերիայի, զինվորների ու խաժամուժի միջոցով: Հետևաբար մենք լիովին իրավունք ունենք հանցագործության իրական մեղավորներ համարելու այն անձանց, որոնք, սկսած 1915 թ. ապրիլից, զբաղեցնում էին վերը նշված պաշտոնները»³¹:

Հայկական հուշագրում հիշատակվում էր նաև 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագիրը՝ դրանով հիշեցնելով «մարդկության դեմ հանցագործություն» կատարողներին պատժելու՝ այդ երկրների ստանձնած պարտավորությունը: Փաստաթղթում հայերի զանգվածային կոտորածների մեջ մեղավորները բաժանվում էին չորս խմբի՝ կոտորածները ծրագրողներ, կազմակերպիչներ կամ հրաման տվողներ, կոտորածների իրականացումը ղեկավարողներ և անմիջական կատարողներ: Մատնանշվում էին նաև առաջին խմբի պատասխանատուների անունները՝ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Նազըմ, Շաքիր, և պահանջվում էր դատական գործ հարուցել նրանց դեմ, ընդ որում՝ ոչ թե թուրքական դատարաններում, ինչպես դա փորձում էին անել թուրքական նոր իշխանությունները, այլ դաշնակից կառավարությունների կողմից հիմնված միջազգային դատական ատյաններում³²:

1919 թ. մարտի 29-ի իր եզրափակիչ գեկուցագրում Տասնհինգի հանձնաժողովը, հաշվի առնելով մի շարք պատվիրակությունների, այդ թվում՝ նաև հայկական պատվիրակության հուշագրերը, որոնցով «մարդկության օրենքների» դեմ կատարված ծանր հանցագործությունների վերաբերյալ բազում փաստեր ու ապացույցներ էին ներկայացվում, եկավ այն եզրակացության, որ Քառյակ դաշինքի գլխավոր տերությունները իրենց դաշնակից Թուրքիայի և Բուլղարիայի հետ «պատերազմը վարել են բարբարոսական և հակաօրինական միջոցներով՝ խախտելով պատերազմ վարելու օրենքներն ու սովորույթները և մարդկության տարրական օրենքները»³³: Այս որոշումից ելնելով՝ առաջարկվում էր ստեղծել տարբեր երկրների ներկայացուցիչներից բաղկացած միջազգային տրիբունալ, որը պետք է իրավասություն ունե-

31 Gotikian G., La question arménienne, de la vielle de la grande guerre au traité de Lausanne d'après les archives françaises, Thèse dactylographiée, t. 3, Saint-Etienne, 1997, p. 74.

32 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75:

33 «Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества», т. 1, М., 2002, с. 700.

նար քննելու պատերազմ վարելու օրենքների և սովորույթների, ինչպես նաև մարդկության օրենքների խախտման գործերը՝ պատասխանատվության ենթարկելով նման խախտումներ կատարած պետությունների նախկին ղեկավարներին³⁴:

Միանգամայն բնական է, որ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի շրջանակներում գործող Տասնհինգի հանձնաժողովի եզրափակիչ զեկույցի դրույթները պետք է իրենց արտահայտությունը գտնեին հաղթանակած տերությունների և պարտվող երկրների միջև ստորագրված խաղաղության պայմանագրերում, մասնավորապես՝ **Վերսալի պայմանագրի 227-րդ և Սևրի պայմանագրի 226-րդ, 228-րդ և 230-րդ հոդվածներում**:

Սևրի պայմանագրի **226-րդ հոդվածով** օսմանյան կառավարությունը ձանաչում էր դաշնակից պետությունների ազատությունը՝ դատական գործ հարուցելու իրենց ռազմական դատարանների առջև՝ պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող արարքներ գործած անձանց դեմ: Օրենքներով նախատեսված պատիժներ պետք է կիրառվեին մեղավոր ձանաչված անձանց նկատմամբ՝ անկախ բոլոր դատավարություններից կամ դատական գործերից, որոնք հարուցված էին Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների դատական ատյանների կողմից³⁵: Սա նշանակում էր, որ դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում դատելու պատերազմական հանցագործներին՝ անկախ այն բանից, թե Թուրքիան կամ նրա դաշնակիցներն իրենց դատարաններում կդատեին այդ հանցագործներին, թե ոչ: Այս հոդվածի տրամաբանությունը թերևս բխում էր հենց երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունից, որոնցից գլխավոր պատասխանատուներին հաջողվեց խուսափել թուրքական «արդարադատությունից»:

Այնուհետև հոդված 226-ում խոսվում էր պատերազմական հանցագործներին հանձնելու մասին. «Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է հանձնել դաշնակից տերություններին կամ նրանցից որևէ մեկին, որը կդիմի իրեն այդ պահանջով, բոլոր այն անձանց, ովքեր կմեղադրվեն պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող որևէ արարք գործելու մեջ, կմատնանշվեն անվանաբար, թե ըստ աստիճանի, կատարած պարտականության կամ զբաղեցրած պաշտոնի, որոնք շնորհվել են այդ անձանց օսմանյան իշխանությունների կողմից»³⁶: Այս հոդվածի դրույթները կատարելու գործում, սակայն, դաշնակից տերությունները հետևողական չգտնվեցին:

Սևրի պայմանագրի **228-րդ հոդվածով** օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր մեղսագրվող փաստերին լրիվ ծանոթանալու նպատակով դատաքննությունն ապահովել ցանկացած բնույթի փաստաթղթերով և

34 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 700-701:

35 Տե՛ս **Барсегов Ю.**, Геноцид армян - преступление по международному праву, М., «XXI век - Согласие», 2000, էջ 184:

36 Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>.

տեղեկություններով՝ մեղավորներին որոնելու և նրանց պատասխանատվության չափը ճշգրիտ որոշելու համար³⁷: Այսպիսով՝ Սևրի պայմանագիրն իրավական հիմք էր ստեղծում օսմանյան պետության՝ իր հպատակ քաղաքացիների դեմ գործած ոճիրների դատական քննության համար: Սակայն այն շարադրվել էր այն ժամանակ, երբ 1918-1919 թթ. անգլիացիները ձախողվեցին օսմանյան կառավարությունից այնպիսի փաստաթղթեր և տեղեկություններ ստանալու հարցում, որոնք նրանց հնարավորություն կտային դատական գործեր հարուցելու ենթադրյալ մարդասպանների դեմ³⁸: Սևրի պայմանագրի 226-րդ և 228-րդ հոդվածները բխում էին Հաագայի՝ 1899 թվականին ընդունված և 1907 թ. խմբագրված «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիաների դրույթներից և կրկնում էին պատերազմական հանցագործներին պատժելու մասին Վերսալի և այլ պայմանագրերում տեղ գտած հոդվածները:

Ստեղծված իրավիճակում թուրքական նոր իշխանությունները սկսեցին արագացնել թուրքական ռազմական տրիբունալներում երիտթուրք պարագլուխների դատավարության ընթացքը՝ մտավախություն ունենալով, որ հետագայում կարող էր ստեղծվել ինչպես պատերազմական հանցագործություններ, այնպես էլ մարդկության դեմ հանցագործություններ կատարած նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյաներին քրեական պատասխանատվության ենթարկող միջազգային տրիբունալ, ինչի մասին պատերազմի ավարտից հետո շատ էր խոսվում: Միջազգային տրիբունալում ակնհայտ կդառնար հայերի զանգվածային բնաջնջման կազմակերպման գործում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների դերակատարումը՝ թուրքական պետության համար դրանից բխող ծանր հետևանքներով:

Սևրի պայմանագրի **230-րդ հոդվածի** համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից տերությունների իրավունքը՝ քրեական պատասխանատվության կանչելու այն անձանց, ովքեր մեղադրվում էին պատերազմի օրենքների և սովորույթների դեմ կատարված հանցագործությունների մեջ, ինչպես նաև պարտավորվում էր դաշնակից տերություններին հանձնել նրանց կողմից կոտորածների մեջ մեղադրվող անձանց, ովքեր պատերազմի ընթացքում հանցագործություններ էին կատարել այն տարածքներում, որոնք 1914 թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ կազմում էին Օսմանյան կայսրության մի մասը³⁹:

Հատկանշական է, որ ՄԱԿ-ի Պատերազմական հանցագործությունների հանձնաժողովն իր 1948 թ. մայիսի 28-ի զեկույցում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել հատկապես Սևրի պայմանագրի 230-րդ

37 Տե՛ս նույն տեղում:

38 Տե՛ս **Տերնոն Ի.**, Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., «Նահապետ», 2003, էջ 10-11:

39 Տե՛ս Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>:

հողվածին և մեկնաբանել է այնպես, որ դրանով հաղթանակած տերությունները նպատակ էին հետապնդում ի կատար ածելու 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագրի պարտավորությունն առ այն, որ պատասխանատվության կանչվեն մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար մեղավորները, այսինքն՝ այն հանցագործությունների, որոնք թուրքական տարածքում կատարվել էին օսմանահպատակ հայերի ու հույների նկատմամբ: Հանձնաժողովի կարծիքով՝ հենց դա է նախադեպ ծառայել Նյուրնբերգի և Տոկիոյի տրիբունալների կանոնադրությունների համապատասխանաբար 6c և 5c հոդվածների, այն է՝ մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար⁴⁰:

Ի տարբերություն 226-րդ և 228-րդ հոդվածների՝ 230-րդ հոդվածը չէր վերաբերում պատերազմական հանցագործություններին, այլ 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հայտարարության հետևանքն էր, քանզի դաշնակիցները դեռ այն ժամանակ խոստացել էին պատասխանատվության կանչել հայերի զանգվածային սպանությունների մեջ մեղադրվողներին: Այս դրույթը կարևոր էր նաև այն իմաստով, որ թուրքական նոր իշխանությունները չէին կարող խուսափել Միջագետքի անապատներում հայերի զանգվածային կոտորածներում մեղադրվող անձանց արտահանձնելուց այն հիմնավորմամբ, թե հանցագործությունները կատարվել են այն տարածքներում, որոնք այլևս իրենց չեն պատկանում:

Նույն հոդվածով դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում նշելու այն դատարանը, որը պետք է դատեր մեղադրվող անձանց, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը: Ընդ որում, նշվում էր միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ հատուկ միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման հնարավորության մասին: Այն դեպքում, եթե Ազգերի լիգան ստեղծեր նշված հանցագործությունները դատապարտող իրավասու դատարան, դաշնակից տերությունները մեղադրյալներին պետք է հանձնեին այդ դատարանին, իսկ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը⁴¹:

Նշված դրույթները հետագայում իրենց արտացոլումը գտան ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի հոդվածներում՝ կապված այս ծանր հանցագործության մեջ մեղադրվող անձանց հանձնելու և միջազգային տրիբունալ ստեղծելու գաղափարների հետ: Այս նկատառումներից պարզորոշ երևում էր, որ մի-

40 Տե՛ս «Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества», т. 2, ч. 1, М., 2003, էջ 651:

41 Տե՛ս **Барсегов Ю.**, Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена «комиссии примирения» Гюндюз Актана), М., «Готика», 2002, էջ 32-33:

ջազգային սովորությանին իրավունքի նորմերն աստիճանաբար արտացոլվում էին նաև միջազգային պայմանագրերում և, միջազգային սովորությանին նորմեր լինելուց բացի, վերածվում էին նաև միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմերի:

Թեև Սևրի պայմանագիրը չվավերացվեց և ուժի մեջ չմտավ ինչպես Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական գործընթացների պատճառով, այն միանգամայն օրինական փաստաթուղթ է: Չնայած որ տվյալ պայմանագրի ստորագրման պահին Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում փաստացի իշխանությունը հիմնականում քեմալականների ձեռքում էր, այդուհանդերձ, 1920 թ. հուլիսի 22-ին երկրի օրինական իշխանությունը՝ ի դեմս Կ. Պոլսում գործող սուլթանի խորհրդի, լրիվ կազմով քվեարկեց խաղաղության պայմանագիրը ստորագրելու օգտին և պաշտոնական պատվիրակությանը լիազորեց ստորագրելու Սևրի պայմանագիրը⁴²:

Ինչպես հայտնի է, անգամ չվավերացված պայմանագիրն այն ստորագրած պետություններին ամբողջությամբ չի ազատում պարտավորություններից, մանավանդ որ պայմանագիրը ստորագրելիս թուրքական պաշտոնական պատվիրակությունը չի գերազանցել իր իրավասությունները: 1969 թ. «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 18-րդ հոդվածը պայմանագիրը ստորագրող պետությունների վրա ստորագրումից մինչև վավերացում ընկած ժամանակահատվածում որոշակի պարտավորություն է դնում՝ ձեռնպահ մնալու այնպիսի գործողություններից, որոնք կարող են ազդել պայմանագրի առարկայի և նպատակի վրա⁴³: Սակայն թուրքական նոր իշխանությունները հետևողական քայլեր էին ձեռնարկում Սևրի պայմանագրի դրույթները չեզոքացնելու ուղղությամբ⁴⁴: **Բացի այդ՝ պետք է արձանագրել, որ անգամ չվավերացված վիճակում Սևրի պայմանագրի դրույթները մասնակիորեն գործադրվեցին՝ արաբական տարածքներն Օսմանյան կայսրությունից անջատելու առումով, ինչը նախատեսված էր Սևրի պայմանագրով և արդեն իսկ տեղի էր ունեցել հաջորդ՝ Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից առաջ**⁴⁵:

Սևրի պայմանագիրը փոխված կամ փոխարինված չէ Լոզանի պայմանագրով, քանի որ երկու պայմանագրերին ծնունդ տվող կողմերը նույնական չեն, և, բացի այդ, դրանց առարկաները նույնպես տարբեր են: Այդուհանդերձ, չվավերացված և իրավական ուժի մեջ չմտած, բայց մասնակիորեն գործադրված Սևրի պայմանագրով նախատեսված՝ արաբական հողե-

42 Տե՛ս Барсегов Ю., Геноцид армян - преступление по международному праву, էջ 184:

43 Տե՛ս «Международное право в документах». Сост. сборника Н. Т. Блатова, М., 1982, էջ 75:

44 Տե՛ս Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, Պեյրուք, 1976, էջ 87:

45 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 132:

րի՝ թուրքական պետությունից անջատմանը վերաբերող, ինչպես նաև նախկին օսմանահպատակ ոչ մահմեդականների, այդ թվում՝ հայերի գույքային իրավունքների վերականգնումն ամրագրող դրույթները փաստացի վերահաստատվեցին 1923 թ. հուլիսի 24-ին Թուրքիայի կողմից ստորագրված, վավերացված և ներկայումս գործող Լոզանի պայմանագրի համապատասխան հոդվածներով:

Այսպիսով, հայրենիքի մի մասի նկատմամբ տեղաբնիկ հայ ժողովրդի իրավունքը վերականգնող՝ Հայաստանին անմիջականորեն վերաբերող հոդվածներից բացի, Սևրի պայմանագրում տեղ են գտել ոչ պակաս կարևոր հոդվածներ, որոնցով կարգավորվում էին օսմանահպատակ ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի խախտված իրավունքների վերականգնման ու հասցված նյութական վնասների հատուցման հարցերը, ինչպես նաև քրեական պատասխանատվություն էր նախատեսվում թուրք բարձրաստիճան ու տեղական պաշտոնյաների նկատմամբ՝ ոչ միայն պատերազմական հանցագործություններ կատարելու, այլև մարդկության դեմ կատարած հանցագործությունների, առաջին հերթին՝ հայերի զանգվածային բնաջնջումը ծրագրելու և իրագործելու համար:

Նշված հոդվածների պատշաճ վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս հստակեցնելու հանցավոր թուրքական պետության կողմից Սևրի պայմանագրով ստանձնած միջազգային պարտավորությունները, ինչպես նաև քննարկելու տվյալ փաստաթղթում առաջարկվող՝ ցեղասպանություն հանցագործության զոհ դարձած տեղաբնիկ ժողովուրդների և առաջին հերթին հայերի խախտված իրավունքները և կրած նյութական վնասները վերականգնելու մեխանիզմների գործադրման հնարավորություններն ու հեռանկարները:

Արմեն 3. Մարուքյան – 60-ից ավելի գիտական հոդվածների, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն 10 գրքերի հեղինակ ու փաստաթղթերի չորս ժողովածուների կազմող: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմության, մասնավորապես՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության հարցերը, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրները:

Summary

THE TIMELESS RIGHTS OF ARMENIA AND ARMENIANS

In the articles of the Treaty of Sèvres

Armen Ts. Marukyan

Key words - Ottoman Empire, Treaty of Sèvres, Republic of Armenia, interim law “On abandoned property”, Republic of Turkey, international mediation commissions for the restoration of material losses, Treaty of Lausanne.

The Treaty of Sèvres was considered by Armenian socio-political thought exclusively in the context of Articles 88-93, which are directly related to Armenia. This was quite natural, as these articles restored the right of the Armenian people to their homeland, a part of Western Armenia. Mentioned articles of the Treaty of Sèvres de jure recognized not only the Republic of Armenia including the Armenian provinces of Transcaucasia, but also the United Armenia uniting Eastern and Western Armenia. The signatory states, including the Turkish state that was defeated in the First World War, recognized the independence of the United Armenia and agreed to expand the borders of Armenia by annexing most of the territories of the provinces of Erzurum, Van and Bitlis, as well as part of the province of Trabzon, thus ensuring the exit of Armenia to the Black Sea.

In addition to these articles, the Treaty of Sèvres contains a number of important articles on the restoration of the violated rights of the non-Turkish population of the Ottoman Empire. Although the words “Armenia” or “Armenian” are missing in Articles 125, 142, 144, 285 and 288 of the Treaty of Sèvres, it is obvious, that they also directly refer to the restoration of the violated rights of the Ottoman Armenians, their descendants, as well as the Armenian communities. According to Articles 226, 228 and 230 of the Treaty, criminal liability was provided against high-ranking Turkish officials not only for war crimes, but also for crimes against humanity, which primarily meant genocide against Armenian population of the Ottoman Empire. A comprehensive analysis of these articles will make it possible to clarify the international obligations undertaken by the criminal Turkish state under the Treaty of Sèvres, as well as to discuss the prospects for implementing the mechanisms proposed in the document to restore the violated rights and property damage of the Armenian population who became victims of the crime of genocide.

Although the Treaty of Sèvres was not ratified, some of its provisions were partially implemented by the signatory states, and that the Treaty of Sèvres was not

replaced by the Treaty of Lausanne, since both the parties to these two documents, also their subject matter, are not identical.

Резюме

НЕ ИМЕЮЩИЕ СРОКА ДАВНОСТИ ПРАВА АРМЕНИИ И АРМЯНСТВА

В статьях Севрского договор

Армен Ц. Марукян

Ключевые слова - Османская империя, Севрский договор, Республика Армения, временный закон «Об оставленном имуществе», Турецкая Республика, международные посреднические комиссии по восстановлению материального ущерба, Лозаннский договор.

В армянской историографии и общественно-политической мысли Севрский договор 10 августа 1920 года главным образом обсуждался в контексте статей 88-93, непосредственно относящихся к Армении. Это было вполне естественно, поскольку этими статьями восстанавливалось право армянского народа на его родину, часть Западной Армении. Упомянутыми статьями Севрского договора де-юре признавалась не Республика Армения, включающая армянские области Закавказья, а Единая Армения, объединяющая Восточную и Западную Армению. Подписавшие договор государства, в том числе потерпевшее поражение в Первой мировой войне турецкое государство, признавали независимость Единой Армении и соглашались на расширение границ Армении за счет присоединения большей части территорий провинций Эрзерума, Вана и Битлиса, а также часть провинции Трапезунда, таким образом обеспечивая выход Армении к Черному морю.

Помимо этих статей, Севрский мирный договор содержит также ряд важных статей о восстановлении нарушенных прав нетурецкого населения Османской империи, в том числе армян. Хотя слова «Армения» или «армяне» в статьях 125, 142, 144, 285 и 288 Севрского договора отсутствуют, очевидно, что они непосредственно относятся также к проблеме восстановления нарушенных прав османских армян и их потомков.

Согласно статьям 226, 228 и 230 договора была предусмотрена уголовная ответственность в отношении высокопоставленных турецких чиновников не только за совершение военных преступлений, но и преступлений против чело-

вечества, под которым в первую очередь предполагался геноцид, совершенный в отношении армянского населения Османской империи. Всесторонний анализ этих статей позволяет уточнить международные обязательства, взятые на себя преступным турецким государством по Севрскому договору, а также обсудить возможности и перспективы реализации предложенных в документе механизмов восстановления нарушенных прав и возмещения материального ущерба, причиненного армянскому населению, ставшей жертвой преступления геноцида.

Несмотря на то, что Севрский договор не был ратифицирован, некоторые из его положений были частично реализованы подписавшими государствами. Севрский договор не заменен Лозаннским договором, поскольку как стороны этих двух документов, а также их предмет, не идентичны.

REFERENCES

1. “Genocid armjan: otvetstvennost’ Turcii I objazatel’sstva mezhdunarodnogo soobsh’estva, dokumenty I kommentarij”. Sostavitel’, otv. red., avtor predislovija I kommentarija **Ju. G. Barsegov**, t. 1, M., 2002, t. 2, ch. 1, M., 2003, t. 2, ch. 2, M., 2005 (**In Russian**).
2. “Hayastanē mijazgayin divanagitut’yan yev sovetakan artak’in k’aghak’akanut’yan p’astat’ght’erum (1828-1917)”, khmb. J. **Kirakosyan**, Yer., 1972 (**In Armenian**).
3. “Mezhdunarodnyje otnoshenija v epoxu imperializma”, Dokumenty iz arxivov Carskogo I Vremennogo pravitel’sstva, 1878-1917, serija III, t. 7, ch. 2, M.-L., 1931-1940 (**In Russian**).
4. “Mezhdunarodnoje pravo v dokumentax”, sost. sbornika **N. T. Blatova**, M., “Jurid. lit.”, 1982 (**In Russian**).
5. “Mezhdunarodnoje pravo. Vedenije vojennyx dejstvij”. Sbornik Gaagskix konvencij I inyx mezhdunarodnyx dokumentov, M., 2001 (**In Russian**).
6. “Sevrskij mirnyj dogovor I akty podpisannyje v Lozanne”, per. s fr., pod redakciej **Ju. V. Kljuchnikova** I **A. Sabanina**, M., izd. Litizdata NKID, 1927 (**In Russian**).
7. **Adonts’ N.**, Haykakan harts’i lutsman shurj, Yer., YePH hrat., 1989 (**In Armenian**).
8. **Aharonean A.**, Sardarapatits’ minch’ew Sewr yew Lōzan (K’aghak’akan ōragir), H. Y. D. Amerikayi kedr. Komitē, Post’ēn, 1943 (**In Armenian**).
9. **Barsegov Ju. G.**, Arbitrazhnoje reshenije prezidenta SSHA po armjano-tureckoj granice (politicheskij I mezhdunarodno-pravovoj kommentarij), Yer., 1995 (**In Russian**).
10. **Barsegov Ju. G.**, Genocid armjan – prestuplenije po mezhdunarodnomu pravu, M., “XXI vek – Soglasije”, 2000 (**In Russian**).
11. **Barsegov Ju. G.**, Tureckaja doktrina mezhdunarodnogo prava na sluzhbe politiki genocida (o koncepcii chlena “komissii primirenija” Gjunduz Aktana), M., “Gotika”, 2002 (**In Russian**).
12. **Ghazaryan H.**, Sevri paymanagirē yev Vudro Vilsoni iravarar vchirē Hayastan – T’urk’ia sahmanabazhanman veraberyal, Yer., “Ēdit print”, 2012 (**In Armenian**).
13. **Ghorghanean G.**, Hayastani Hanrapetut’iwnē yew petut’iwnnerē Sewrits’ Lōzan, P’ariz, 1934 (**In Armenian**).

14. **Harut'yunyan A.**, Sevri paymanagirë yev hay hasarakakan-k'aghak'akan mitk'ë, Yer., "Gitut'yun" hrat., 2004 (**In Armenian**).
15. **Karapetyan H.**, Sevri paymanagirë hayots' chakatagrum, Yer., 2004 (**In Armenian**).
16. **Maruk'yan A.**, Hayots' ts'eghaspanut'yan hetevank'neri hagh't'aharman himnakhndirnern u patmairavakan himnavorumnerë, Yer., HH GAA patmut'yan instituti hrat., 2014 (**In Armenian**).
17. **Papyan A.**, Hayots' pahanjatirut'yan iravakan himk'erë (hodvatsneri zhoghovatsu), Yer., 2007 (**In Armenian**).
18. **Papyan A.**, Hayrenatirut'yun. Hayots' pahanjatirut'yan iravakan himunk'nerë yev harakits' harts'er (hodvatsneri zhoghovatsu), Yer., "Asoghik" hrat., 2012 (**In Armenian**).
19. **Ternon I.**, Anpatzheliut'yun, vrezh yev zhkhtum. Haykakan ts'eghaspanut'yunë mijazgayin atyanneri arjev, Yer., "Nahapet", 2003 (**In Armenian**).
20. **T'orikean Sh.**, Haykakan harts'ë yew mijazgayin òrënk'ë, Pëyrut', Hamazgayini Vahë Sët'ean tparan, 1976 (**In Armenian**).

ՆՈՐ ԳՐՔԵՐ

Ավրոյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության պետական խորհրդանշանները, Եր., «Էդիթ Պրինտ», 2020, 64+16 էջ:

Եսայան Զ., Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ), կազմող, առաջաբանի և ծանոթ. հեղինակ՝ Անուշավան Զաքարյան, Եր., Հեղինակային հրատարակություն, 2020, 180 էջ:

Զաքարյան Ա., Ռուս կոմպոզիտոր Թոմաս Հարտմանը և Կոմիտասը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2019, 108 էջ:

Հակոբյան Ա., Հ Յ Դաշնակցություն կուսակցությունը լուծարելու հայկոմկուսի փորձերը (1920-ական թվականներ), Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020, 431 էջ:

Հակոբյան Ա., Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը Հայոց պատմության հոլովույթում, Եր., «Լուսակն», 2020, 212 էջ:

Հարությունյան Հ., Երևանի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը, արհեստներն ու առևտուրը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020, 241 էջ:

Հարությունյան Համլետ Մալխասի: Կենսամատենագիտություն, կազմողներ՝ **Հ. Կ. Սուքիասյան, Լ. Մ. Գրիգորյան**, Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020, 31 էջ:

Սուքիասյան Ս., Կարապետ Եզյան. Նամականի, Եր., «Անտարես», 2019, 200 էջ:

Սուքիասյան Ս., Միսաք Մանուշյանի ոգեղեն դիմանկարը, Եր., «Անտարես», 2020, 208 էջ:

Քրիստափոր Միքայելեանի անտիպ նամակները, հրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն եւ ծանօթագրութիւններ՝ **Երուանդ Փամպուրեանի**, Եր., «Լուսակն», 2020, 352 էջ:

Վէճ համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) տարի, թիվ 3 (71), հուլիս-սեպտեմբեր, 2020